

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

УДК 811.161.2'374

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2024.1.5-14>

Пуряєва Н.В.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії української мови

Інституту української мови НАН України

<https://orcid.org/0000-0003-0986-4676>

e-mail: rondelyk@ukr.net

СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛ. XVII – XVIII СТ.: НОВИЙ ПРОЄКТ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКО- ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

У статті обґрунтовано необхідність започаткування нового фундаментального історико-лексикографічного проєкту — створення «Словника української мови другої половини XVII – XVIII ст.». Така праця завершить серію синхронних історичних словників української мови, що описують стан лексичної системи староукраїнської мови (XIV–XVIII ст.), та усуне наявну поки що лексикографічну лакуну. Розглянуто концепції словників попередніх періодів насамперед у контексті критеріїв формування їхньої джерельної бази (територіальний, жанровий); актуалізовано проблему залучення до джерельної бази словника староукраїнської мови т. зв. гетерогенних джерел, мова яких церковнослов'янізована староукраїнська. Однією із суперечливих проблем є також визначення верхньої межі словника другої половини XVII – XVIII ст., а саме залучення або не залучення до його джерельного корпусу «Енеїди» І. Котляревського, з якою традиційно пов'язують започаткування нової української літературної мови, але яка ще виразно демонструє риси попереднього періоду розвитку мови.

Ключові слова: історична лексикографія, лексикографічна періодизація, українська мова XVII–XVIII ст.

Національне відродження та, зокрема, повернення й утвердження правового статусу його мови як державної безпосередньо залежать від розвитку й популяризації наукових мовознавчих галузей, а насамперед історії мови. Роль цієї галузі особливо важлива для обґрунтованого визначення стратегії сучасної мовної по-

літики в державі, формування її ідеологічних принципів, справедливого врегулювання мовної ситуації та досягнення балансу в мовних відносинах, передусім тих, що мають конфліктний чи суперницький характер.

Сумним наслідком процесів (експансивних у політичному та асимілятивних у мовно-культурному аспектах), які розпочалися щонайменше в другій половині XVII ст. і досягли свого апогею в XX, стало не лише штучно здійснюване наближення української мови до російської на всіх її структурних рівнях (т. зв. мовна інтервенція), не тільки пониження її культурного та соціального статусу й престижу та витіснення на комунікативну периферію шляхом спланованого обмеження рівнів та сфер її застосування, а й викривлення, спотворення її історії з метою культивування та насадження суспільній свідомості українців асимілятивних за духом ідеологій, які б обґрунтовували таку мовну ситуацію як природну, досягнуту еволюційним шляхом. Так, одним із панівних спершу в Російській імперії, а відтак і в СРСР став ідеологічний мем спільного російсько-українського народу та спільної мови (в історичній ретроспективі — «общерусского языка»), що послужив підставою для політики свідомого розмивання мовно-етнічних констант національної ідентичності українського народу, тотального позбавлення його культурної і, зокрема, писемної спадщини, викривлення хронологічних орієнтирів постання його як народу тощо. На превеликий жаль, усе це більшою чи меншою мірою продовжує визначати масову свідомість українців і сьогодні, а отже, створює ґрунт для шкідливих для статусу державної мови політичних маніпуляцій та перешкоджає реалізації адекватних стратегій у галузі мовної політики, спрямованих на підвищення цього статусу.

Тому завдання сучасного українського історичного мовознавства виходить далеко за науково-академічні межі. Без перебільшення, зусилля та ресурси, спрямовані на поглиблене вивчення української мови, її історичного розвитку та станів її підсистем (зокрема визначальної для мови лексичної системи) у попередні епохи, широка популяризація результатів таких студій через різноманітні засоби масової комунікації безпосередньо впливатимуть на адекватне сприйняття української мови сучасним українським суспільством, сприятимуть подоланню насаджених стереотипів про «природну двомовність» в Україні, меншовартість та вторинність української літературної мови, підноситимуть її соціальний статус, формуватимуть ауру престижності володіння та користування нею, а також стануть фундаментом такого глобального процесу, як відновлення української культурної пам'яті, закарбованої в мові.

Особливо ефективним інструментом запуску та регулювання цих процесів є така форма дослідження мови на різних етапах її становлення, як **історичний**

словник. Такий тип історико-лінгвістичної дослідницької праці не лише покликаний зафіксувати й описати реальний стан мовної системи в різні періоди її розвитку, а насамперед забезпечити об'єктивність як наукових лінгвістичних положень, так і базованих на них аргументів та ідеологічних образів у сфері культурної та мовної політики держави. Натомість брак праці, яка б фіксувала стан і динаміку лексичної системи мови протягом її історичного розвитку на основі вичерпно підбраного кола пам'яток писемності, відкриває шлях для різноманітних псевдонаукових маніпуляцій із подальшою їх масовою трансляцією в ролі ідеологем, про які згадано вище. Таким чином, історичний словник української мови як фундаментальний дослідницький проєкт набуває загальнодержавного значення.

Невипадково на початку XX ст., у період формування молодого української держави новопостала Академія наук України, зокрема Історико-філологічне відділення при ній, одним із перших своїх завдань визначило створення історичного словника української мови. Спеціальна комісія, утворена 1918 року при Всеукраїнській академії наук під керівництвом Євгена Тимченка, уклала картотеку обсягом понад 300 тис. одиниць, охопивши 400 пам'яток української мови від найдавніших часів до XIX ст. В її основу лягли особисті картотеки українських істориків мови: П.Г. Житецького (12 тис. карток, переважно розписано Іпатіївський літопис), Є.К. Тимченка (60 тис. карток із 34 пам'яток української мови XV–XVIII ст.); лексична картотека Кам'янець-Подільського університету, укладена за дорученням проф. І. Огієнка групою науковців під керуванням Є.К. Тимченка (понад 26 тис., за іншими даними — 30 тис. карток); картотека власне Комісії при ВУАН, укладена впродовж 1921–1929 років (понад 212 тис. карток) [Тимченко 1930, с. IV].

Із 5-ти запланованих томів «Історичного словника українського язика» вийшли друком лише 2 зошити I тому (понад 10 тис. слів від «А» до «жяловати») (укладачі — Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко). Зауважимо, що основною методологічною проблемою для упорядників стало розмежування українських та білоруських пам'яток XIV–XV та XVII ст.; в основу такого розмежування покладено територіальний принцип (хоч і з певними винятками). За принципом формування реєстру це був словник диференційного типу. Так, зокрема, упорядники зазначили, що до словника не ввійшли білорусизми, полонізми, церковнослов'янізми, русизми, які «характеризують індивідуальний стиль письменника, напр. ц.-слов'янські цитати або чисто польського типу слова, що не увійшли в літературний ужиток і були властивістю тільки даного письменника, або в.-русизми індивідуальної мови письменників другої половини XVIII

віку, коли вони писали власне російською, тільки макаронічною мовою, не уміщено в словнику» [Тимченко 1930, с. III].

До джерельного корпусу словника увійшли як власне рукописи та стародруки, так і їх тогочасні публікації. При цьому дослідники зіткнулися з двома проблемами: графічна уніфікованість публікацій, що дуже часто спотворювали та затемнювали оригінальне написання, а також відсутність у самої комісії технічної можливості (діакритичних знаків) для точного відтворення оригіналів. У структурному плані словник організовано так: наскрізний принцип — абетковий, усередині словникової статті — хронологічний; при відображенні полісемії лексем — за значущістю значень.

У 1957 р. у Львові в Інституті суспільних наук АН УРСР розпочато роботу над новим історичним словником української мови. Концепцію цієї праці з урахуванням досвіду світової та слов'янської лексикографії розробила Л.Л. Гумецька. Дослідники відразу відмовилися від ідеї продовження словника, укладеного за ред. Є.К. Тимченка, визнавши його засади дещо застарілими [Полюга 2000, с. 196]. Крім того, вперше було висловлено ідею «дробної» підготовки словників, тобто словників окремих періодів, що насамперед уможливило їх підготовку за доволі нетривалий проміжок часу зусиллями одного покоління вчених (такий підхід демонстрували польські лінгвісти, пор. «Słownik staropolski XIV–XV w.», що почав виходити з 1953 р.). Отже, словники діахронних зрізів є в певному розумінні «малою» лексикографією.

Так, було розпочато роботу над «Словником староукраїнської мови XIV–XV ст.», який був опублікований у 1977–1978 роках і охопив 939 пам'яток ділових жанрів української писемності того часу (значну частину становлять грамоти, написані в канцеляріях Молдавського князівства, мовою яких у той час була «західноруська» мова, а також листи, тестаменти, люстрації, угоди, статuti тощо. Мова цих документів Słownik staropolski XIV–XV західноруська писемнолітературна мова [Кровицька 2003, с. 139]. До джерельної бази увійшли також рукописи й стародруки, що зберігалися у книгозбірнях Москви, Ленінграда, Вільнюса, Львова, Кишинєва, Києва та ін. Найраніша пам'ятка, що увійшла до джерельного корпусу, датована 1322 р., остання — 1500-м [Там само]. Картотека словника налічувала 260 тис. карток, словниковий реєстр — 12 тис. лексем [Кровицька 2003, с. 137].

Зі спогадів укладачів знаємо, що залучення до джерельної бази словника лише пам'яток ділового письменства мало виразну ідеологічну причину — було зумовлене тогочасним табуванням текстів релігійного змісту; зосередження на ділових пам'ятках виявилось своєрідним компромісом, щоб такий словник взагалі побачив світ [Полюга 2000, с. 196]. Однак, крім того, указаний підхід мав й

іншу причину: він продовжив традицію орієнтації української історичної лексикографії насамперед на ті джерела, які відображають народнорозмовну стихію (а такими були насамперед тексти ділового письменства). Така сама тенденція, до речі, була притаманна і тогочасному едиційному лінгвістичному джерелознавству, поки в 1965 р. у передмові до публікації «Пам'ятки української мови XV ст.» В.М. Русанівський, говорячи про едиційну практику, указав на низку серйозних теоретико-методологічних проблем українського історичного мовознавства загалом, що залишаються актуальними й досі. З огляду на важливість висловлених у цитаті думок, наведемо її в повному обсязі: «Відсутність діахронічних досліджень у галузі розвитку окремих жанрів старої української літературної мови, недостатня розробленість питання про роль розмовно-діалектної мови в їх формуванні спричиняє суб'єктивізм у виробленні періодизації української літературної мови, зокрема старшого періоду. Публікація нових пам'яток, різних за територіальним походженням і жанровим спрямуванням, дасть змогу перевірити деякі сумнівні положення в існуючій підручній літературі з історії української літературної мови. По-перше, нерідко сплутуються поняття розмовної мови і поняття літературної мови; по-друге, стан літературної мови часто визначається лише за одним яким-небудь жанром (зокрема риси літературної мови XIV–XV ст. визначаються лише за окремими специфічними жанрами ділового письма), по-третє, характеристика певного жанру дається не на основі аналізу всіх його специфічних рис, а лише з погляду відображення в ньому рис живої розмовної мови. Детальність і правильність періодизації історії української літературної мови можлива лише як результат кропіткого і всебічного дослідження всіх її функціональних стилів і жанрів, усіх шкіл, напрямів, писемних традицій» [Русанівський 1965, с. 7].

З методологічного погляду вагомим здобутком «Словника української мови XIV–XV ст.» стало широке відображення фонетичної та графічної варіантності лексем, наведення докладної характеристики синтаксичних функцій службових слів, застосування статистичного методу (указувалася частотність лексем і словоформ, що давало змогу вичленувати лексичне ядро тогочасної мовної системи), удосконалення системи позначок, які полегшували «навігацію» всередині словника (зв'язок між варіантами, синонімами тощо) [Полюга 2000, с. 196–197].

Словник належав до тезаурусного типу — фіксував усю без винятку лексику, виявлену в пам'ятках відповідного періоду, зокрема власні назви. Цитатний матеріал сформовано таким чином, що він охоплював усі регіони побутування української мови [Полюга 2000, с. 917].

Із 1975 р. у Львові розпочато підготовку «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» як «хронологічного продовження» попереднього

словника: 1983 р. опубліковано пробний зошит, а впродовж 1994–2017 рр. вийшло 17 випусків (літери А–М). Картотека словника налічує близько 750 тис. карток, реєстр — понад 40 тис. лексем. Тривалий час редактором словника був Д.Г. Гринчишин, співредакторами та укладачами У.Я. Єдлінська, Л.М. Полюга, М.І. Чікало, а також О.В. Кровицька, Г.М. Гнатюк, Г.М. Дидик-Меуш.

Цей словник був побудований на засадах, відмінних від попереднього. При відборі джерельного матеріалу дослідники керувалися такими принципами: 1) залучення текстів із різних територій України, а також із-поза її меж; 2) залучення пам'яток, різних за стилями і жанрами; 3) якнайширше залучення рукописних пам'яток, стародруків, а також пам'яток, надійно виданих із філологічного погляду [Кровицька 2003, с. 139]. Таким чином, до джерельної бази ввійшли пам'ятки, писані в Галичині, на Волині, Наддніпрянщині, Поділлі, Закарпатті, а також поза межами України — у Польщі, Литві, Білорусі, Румунії, Греції, Угорщині, Італії, Франції тощо.

Варто зауважити, що найранішою датованою пам'яткою, залученою до словника, стала Четья Мінея 1489 р., яка виходить за нижні хронологічні межі словника, але все-таки залучена до нього, оскільки не увійшла до корпусу попереднього лексикографічного видання з ідеологічних міркувань. Останніми за датою є «Лексикон славено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського 1650 р.

За типом «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. — тлумачно-перекладний словник, у якому застосовано три способи семантизації лексем: 1) пріоритетним способом є наведення лексичного еквівалента із сучасної української літературної мови, 2) власне тлумачення і 3) для лексем на позначення реалій – енциклопедичне пояснення [Кровицька 2003, с. 140].

Період, який безпосередньо передував утворенню нової української літературної мови на народній основі та замикав староукраїнську епоху, — друга половина XVII – XVIII ст. — залишається поки що лексикографічною лакуною. Натомість зазначений період становить значний дослідницький інтерес з огляду, по-перше, на необхідність повного лексикографічного представлення української мови середнього (староукраїнського) періоду, який без цього фрагмента залишатиметься незавершеним, а по-друге — через його малодослідженість, спричинену значною мірою справедливим уявленням про те, що вказана епоха була часом занепаду й стагнації української писемної мови.

З огляду на сказане в Інституті української мови НАН України з ініціативи його директора проф. П.Ю. Гриценка розпочато роботу над створенням словника відповідного періоду. Із цією метою було засновано систематичний науковий семінар «Українська лінгвістична медієвістика», у роботі якого беруть участь

лінгвісти-історики з різних навчальних закладів України, а також працівники відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України.

«Словник другої половини XVII – XVIII ст.» має стати фундаментальним дослідженням останнього етапу розвитку української мови середнього періоду, нижньою межею якого, відповідно до прийнятої в українській лексикографії періодизації, є 1650 р., а верхньою — 1798 р. — початок формування нової української літературної мови на народній основі, пов'язаний із появою творів (зокрема «Енеїди») І. Котляревського.

На початковому етапі створення словника основними концептуально-методологічними проблемами є насамперед ті, що пов'язані із формуванням його джерельної бази, а саме:

обґрунтування хронологічних меж словника: «перша» і «остання» пам'ятки (у контексті верхньої хронологічної межі дискусійною видається проблема залучення / незалучення до його джерельного корпусу творів І. Котляревського);

обґрунтування залучення текстів різними мовами: церковнослов'янською, книжно-староукраїнською (т. зв. проста мова), текстів, написаних народнорозмовною мовою.

Зрозуміло, що, незважаючи на нібито тяглість згаданих історичних словників, кожен із них є завершеною і самостійною лексикографічною працею, самодостатність якої базується насамперед на усвідомленні відображеного в ньому періоду як певної композиційної цілісності, що має своєрідні «зав'язку», «розвиток дії», «кульмінацію» та «розв'язку». З іншого боку, зрозуміло, що чіткої межі між підперіодами (особливо до року чи десятиліття) визначити неможливо, оскільки з огляду на закон інерції мовних явищ і процесів вони перетікають один в інший, тому всяка періодизація є доволі умовною, але, звичайно, необхідною процедурою. Критеріями визначення окремих підперіодів розвитку літературно-писемної мови, за визначенням М.І. Толстого, може виступати така тріада факторів, як стан мови, мовна ситуація та лінгвально значуща позамовна ситуація [Толстой 1988, с. 85].

У цьому сенсі членування періоду XVI–XVIII ст. просто посередині (50-ті роки XVII ст.) має недостатньо підстав, оскільки, як можна судити з розвитку української писемної мови, суттєві зміни вказаних вище факторів, які могли б стати підставою для виокремлення періоду, сталися щойно на початку XVIII ст. — у 1709 (поразка Мазепи під Полтавою) та 1720 (час постановлення першого указу щодо заборони книжок українського друку) роках. До того часу розвиток української писемної мови тривав доволі однаково, і підписання Переяславської угоди в 1654 р. не змінило відразу мовної ситуації в Україні.

Тому в запланованому словнику лише верхня межа (1798 рік) має певне лінгвальне обґрунтування: поява «Енеїди» І. Котляревського знаменувала початок формування нової української літературної мови на народній основі. Нижня межа — 50-ті роки XVII ст. є умовною: це робоча періодизація, прийнята в українській лексикографічній традиції.

На нашу думку, вимагає спеціальної дискусії питання введення до джерельного корпусу Словника «Енеїди» І. Котляревського. Незважаючи на те, що «Енеїда» поклала початок літературної української мови на народній основі, вона є водночас органічним явищем XVIII ст., породженим мовною ситуацією тієї доби (народна українська мова функціонувала в багатьох творах бурлескно-травестійного спрямування).

Основним завданням «Словника української мови другої половини XVII–XVIII ст.» є опис мови пам'яток української писемності цього періоду — як друкованих, так і рукописних. Праця має вичерпно представити лексичну систему української мови відповідного періоду, зокрема, на таких зрізах:

- різні **типи писемної мови**: *слов'янорусська / проста*, а також народно-розмовний компонент у них;
- усі **жанрові типи** писемності відповідного періоду (*художні тексти* (поезія, проза, драматургія), *наукові* (науково-популярні, науково-практичні, зокрема історіографічні, географічні, природознавчі, богословські), *навчальні* (букварі, граматики), *церковно-релігійні* (проповіді, учительна, ораторська проза, полемічна, катехитична, паралітургійна, агіографічна література), *ділова писемність* (юридичні акти, законодавчі акти, гетьманські універсали та ін.), *епістолярія та мемуаристика*, староукраїнські лексикографічні та граматичні праці);
- **територіальні варіанти** писемної мови (видання основних українських друкарень, ділова писемність основних канцелярій тощо);
- твори найвидатніших **авторів** відповідного періоду.

Створення лексикографічної праці такого типу передбачає три етапи дослідницької праці: 1) формування джерельної бази Словника; 2) створення картотеки лексичних матеріалів для Словника; 3) укладання словникових статей.

Формування джерельної бази Словника передбачає тривалу працю із фронтального вивчення значної кількості пам'яток відповідного періоду — як друкованих, так і рукописних. Кінцевим результатом цієї праці стане публікація «Словник української мови другої пол. XVII – XVIII ст. Показчик джерел та їхніх умовних скорочень».

На сьогодні працівники відділу та учасники наукового семінару «Українська лінгвістична медієвістика» (доктори філологічних наук Л.П. Гнатюк, Г.М. Наєнко, О.І. Ніка, С.П. Гриценко, кандидати наук Л.А. Москаленко,

Р.О. Коца, Н.В. Пуряєва, Т.В. Сивокозова, М.П. Дем'янюк, Б.В. Бабенчук), уклали робочий, відкритий для поповнення покажчик джерел словника другої половини XVII–XVIII ст., який на сьогодні охоплює близько 1000 текстів.

Інститут української мови, започаткувавши такий проєкт, свідомий усіх труднощів його виконання. Найближчі 5 років працівники групи історії української мови працюватимуть над розробленням теоретико-методологічних засад такої праці. Також здається цілком можливим у доволі стислий термін створення початків картотеки на основі окремих репрезентативних текстів-представників кожного із виокремлених у покажчику джерел жанрів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кровицька О. Українська історична лексикографія у міжслов'янському контексті. *Проблеми слов'янознавства*. 2003. Вип. 53. С. 136–144.
2. Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступна ст. і коментарі В.М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1965. 165 с.
3. Полюга Л. Українські історичні словники в контексті слов'янської лексикографії. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 51. Львів, 2000. С. 195–198.
4. Тимченко Е., Волошин Е., Лазаревська К., Петренко Г. Історичний словник українського язика. Т. 1: А–Ж. Зошит 1: А – Глу / зред. проф. Е. Тимченко. Харків; Київ: державне вид-во України, 1930. 528 с.
5. Толстой Н.И. История и структура славянских литературных языков. Москва: Наука, 1988. 239 с.

REFERENCES

1. Krovyt'ska, O. (2003). Ukrainian historical lexicography in the inter-Slavic context. *Problemy slovianoznavstva*, 53, 136–144 (in Ukrainian).
2. Rusanivskyi, V. (Ed.). (1965). *Ukrainian charters of the 15th century*. Kyiv: Naukova dumka (in Old Ukrainian).
3. Poliuha, L. (2000). Ukrainian historical dictionaries in the context of Slavic lexicography. *Problemy slovianoznavstva*, 51, 195–198 (in Ukrainian).
4. Tymchenko, E. (Ed.). (1930). *Historical dictionary of the Ukrainian language*. Vol. 1: A–3. Notebook 1: A – Глу. Kharkiv; Kyiv: State Publishing House of Ukraine (in Ukrainian).
5. Tolstoj, N.I. (1988). *History and structure of Slavic literary languages*. Moskva: Nauka (in Russian).

Nataliia Puriaieva, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-0986-4676>

e-mail: rondelyk@ukr.net

DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE SECOND HALF OF THE 17TH – 18TH CENTURIES: A NEW PROJECT IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN HISTORICAL AND LEXICOGRAPHIC TRADITION

The article substantiates the necessity of starting a new fundamental historical and lexicographical project — creating a *Dictionary of the Ukrainian language of the second half of the 17th – 18th centuries*. Such a work will complete the series of synchronous historical dictionaries of the Ukrainian language, describing the state of the lexical system of the Old Ukrainian language (14–18th centuries), and will eliminate the lexicographic lacuna that still exists. Concepts of dictionaries of previous periods are considered primarily in the context of the criteria for the formation of their source base (territorial, genre); the problem of inclusion in the source base of the dictionary of the so-called Old Ukrainian language is updated. heterogeneous sources, the language of which is Church Slavonic Old Ukrainian. One of the controversial problems is also the definition of the upper limit of the dictionary of the second half of the 17th – 18th centuries, namely the inclusion or not of the “Eneida” by I. Kotliarevskyi, which is traditionally associated with the beginning of a new Ukrainian literary language, but which still clearly demonstrates features of the previous period of language development.

Keywords: historical lexicography, lexicographic periodization, Ukrainian language of the 17th – 18th centuries.

Отримано редакцією журналу / Received: 01.04.2024

Прорецензовано / Revised: 09.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 23.10.2024